

24.87x31.04	1/2	עמוד 22	מקור ראשון - שבת	03/2017	57884934-8
מאגנט - הוצאת ספרי - 25910					

נחם אילן

מיעוט בתוך מיעוט

מטבע הדברים זכו קהילות יהודיות דוגמת ספרד, פרובנס ואיטליה לתיעוד ולמחקר, בעוד הקהילות הוותיקות בביזנטיון נותרו בצל. מחקר חדש מאיר את ההגות שצמחה בארצות אסיה הקטנה והבלקן

פרופ' דב שוורץ מן המחלקה לפילוסופיה באוניברסיטת בראילן הוא אחד החוקרים הפוריים והנמרצים ביותר בדורנו. ידיו רב לו בחקר ההגות היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, ומאות מאמריו ועשרות ספריו יעידו על כך. הספר הנוכחי ממשיך במידה רבה את מפעלו המחקרי, ובה בעת חורג מדרכו עד כה וממריא למרחבים חדשים ורחבים יותר. אומר כבר בראשית דבריו כי ספר זה הוא מפעל נועז, מרשים בהיקפו ורב חשיבות.

בשם "ביזנטיון" מכונים בדרך כלל האזורים באסיה הקטנה ובבלקן (תורכיה, יוון, בולגריה, רומניה ויוגוסלביה לשעבר). קהילות יהודיות רבות בביזנטיון היו ותיקות מאוד. חלקן, בייחוד ביוון, היו קהילות רומניוטיות, היינו קהילות ששימרו את מסורת ארץ ישראל ואת נוסחה, ולא אימצו את המסורת הבלקית. הן היו אפוא מיעוט בתוך מיעוט, מיעוט יהודי בתוך רוב נוצרי עד המאה השתי-עשרה, אשר מן המאה השלוש-עשרה החל לספוג התקפות של מוסלמים עד שכל האזור עבר לשלטון האסלאם ב-1453; ומיעוט קטן שדבק בתורת ארץ ישראל לעומת הרוב המכריע שהושפע מן המסורת הבלקית, לפחות עד הגעת הגולים והפליטים מחצי האי האיברי במהלך המאות החמש-עשרה והשש-עשרה.

מיעוט בתוך מיעוט נמצא פעמים הרבה בשוליים או בצל. ואכן, יהודי ביזנטיון במחצית השנייה של ימי הביניים חיהם התרבותיים נחקרו הרבה פחות מאשר אלה של יהודי הצי האי האיברי ויהודי איטליה. בהקשר זה בולטים מחקריהם החלוציים של הפרופסורים צבי אנקורי, סטיבן באומן, יוסף הקר ודניאל לסקר. אלה פני הדברים בחקר ההיסטוריה החברתית שלהם ועוד יותר בחקר יצירתם הספרותית והגותם. דב שוורץ הושפע במשך שנים כתבי יד ובהם חיבורים הגותיים של מלומדים יהודיים מביזנטיון בשלהי ימי הביניים. במחקריו הוא מהדיר אותם ומשבץ אותם בעיקר בהקשרים עיוניים בזיקה להגות יהודית קודמת ולהגות כללית (נוצרית ומוסלמית) בת הזמן. הספר הנוכחי הוא קפיצת מדרגה במפעלו המחקרי.

הספר הנוכחי הוא ניסיון נועז להעמיד תמונה חלקית בהקשרים רחבים. שוורץ התווה מסגרת משוערת, הציע יחסי גומלין מסתברים וסימן זיקות שטיבן נהיר רק באופן חלקי. מהלך שכזה יכול לעשות רק מי שהוא מומחה יחסי, ושוורץ ראוי בהחלט להערכה זו. הספק נוכח במקומות רבים בספר. שוורץ נהג בשקיפות ובייחוד שעה שהצביע על פערים בממצאיו, הבהיר היטב מהם הקשיים בחלק מהצעותיו והדגיש לא רק מהו ה"יש" אלא גם מהו ה"אין".

פולמוס עם הקראים

בספר שלושה שערים. השער הראשון – "סוגיות" – פותח בפרק מבוא המאפיין את השכלתנות בהגות היהודית

עד כמה רחב המצע שעליו הספר מושתת. החתך המשולש – סוגיות, אירועים, גישות – הוא מהלך מבורך, ורומני שאפילו חיוני בנסיבות החיבור הזה. שוורץ הציע לקוראיו שלוש פרספקטיבות לבחון באמצעותן את נושאי הספר. כל אחת מהן מזמנת "ארגז כלים" שונה במקצת מזולתה, וכך מעשרה את הקורא ואת המעיין לא רק במידע אלא גם בתוכנות מגוונות. שוורץ מודע היטב להרבה "חורים שחורים" בהגותם של יהודי ביזנטיון, וטרח להסב את תשומת לבו של הקורא לכך. אף זה מסימני השקיפות והיושר שנקט באופן עקיב לאורך הספר.

דרשות אינטימיות

אבוא עתה להעיר על שלושה עניינים מכוח דבריו של שוורץ בשער השני ובהשראתם. א. הפולמוס עם הקראים היה תופעה נוכחת בביזנטיון מאז הופיעו שם הקראים. אין זו תופעה ייחודית למאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה. אדרבה, באותם ימים כבר התחולל תהליך התקרבות של הקראים לרבניים, והמגמה מצאה את ביטוייה המוחץ בשני ספרי ההלכה הקראיים הקנוניים שהתחברו אז: "שער גן עדן" לרבי אהרן בן אליהו ניקומודיאן ו"אדרת אליהו" לרבי אליהו בשיצ'י. שוורץ עמד על כך שבניגוד לקרבה בפועל, מן ההגות הרבנית מהדהדת נימה של פולמוס נוקב. אציע בוהירות שאין סתירה בין הממצאים. הטעם להם טמון לא ברובד העיוני אלא דווקא בזה החברתי והפסיכולוגי. כל עוד היריב מובחן היטב, סכנתו מעטה יותר, שכן "גבולות הגזרה" ברורים. דווקא בעת שחלה התקרבות גוברת הסכנה של הישטטשות הגבולות, ולכן נקטו המתפלמסים הרבניים לשון בוטה יותר כלפי עמיתיהם הקראים.

בביזנטיון ואחריו באים ארבעה פרקים ובכל אחד מהם נדונה סוגיה מוגדרת: התארים, הבריאה, תורת השכל והנבואה. השער הזה מחזיק כמחצית הספר, וגם קורא שאינו בקי בתחום יתרשם על נקלה ששוורץ בחר סוגיות מרכזיות בהגות היהודית בימי הביניים, כדי להמחיש באמצעותן את מאפייני ההגות היהודית בביזנטיון, את זיקתה למה שהתגבש והתפתח במרחבים תרבותיים אחרים וממילא גם את "תווי הפנים" הייחודיים שלה.

השער השני – "אירועים" – עוסק בשלושה נושאים: פולמוס עם הקראים, על דרשנות ודרשנים, הגות וחכמה. הכינוי "אירועים" מביע לאמתו של דבר אירועים מתמשכים ולא חד-פעמיים, ושמה מוטב היה לנקוט לשון "תהליכים". גם בשער השלישי – "גישות" – שלושה פרקים: ד' שמריה האקריטי (היינו, תושב כרתים); שמרנות וחדשנות; מאבק המסורות: ר' יהודה משקוני ור' מנחם תמר; ד' מרדכי כומטינו; פרשנות כהגות.

לאחר "סוף דבר" תמציתי וקולע הוסיף שוורץ נספח ובו טבלת חכמי ביזנטיון. הללו ממוינים על פי תחומי עניינם ואמונתם (פילוסופים, אחרים [משוררים, מקובלים וסופרים, היינו מעתיקים] וקראים). הם מוצגים במשבצות זמן בנות המישים שנה עד 1500, ולצד עמודת הזמן באו עמודות לציון שליטי ביזנטיון באותה עת וחכמי ספרד, פרובנס ואיטליה באותם הימים. כך משוכצים חכמי ביזנטיון היהודים בזיקה לסביבתם ולעמיתיהם היהודים. הטבלה הזאת היא מעט המחזיק את המרובה וכלי מועיל מאוד למעיין. על אלה נוספו ביבליוגרפיה, מפתח אישים ומפתח עניינים. הביבליוגרפיה נחלקת למקורות יהודיים וביזנטיים ולמחקרים. ברשימת המקורות מנה שוורץ 42 חיבורים, 12 מהם עודם בכתבי יד. די בנתון הזה להבהיר

שימרו את מסורת ארץ ישראל. משפחה יהודית מהקהילה הרומניוטית ביוון, 1940

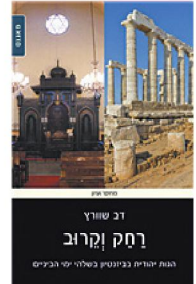
7.11x23.28	2/2	עמוד 23	מקור ראשון - שבת	03/2017	57883711-0
מאגנס - הוצאת ספרי - 25910					

ב. בדיונו בדרשות ציין שוורץ שבחלקן הובעו פרטים אינטימיים. זה ממצא מאלף וחשוב, המקרב את הדרשה אל דמותה הראשונה, כמופע על פה. ככל שהדרשן דרש בפני קהל מוכר יותר, קהל "שלו", כך יכול היה להרשות לעצמו לראות בו "קבוצת תמיכה" ולחשוף בעיות אישיות. זו סוגיה מורכבת ורגישה, וכבר עמדתי עליה במקום אחר, ואין זה המקום להרחיב. עוד היטיב להבחין כי החומר הדרשני מרובה פנים: חלקו מעין טיוטה או ראשי פרקים, חלקו כעין רף מקורות, חלקו מתעד את הדרשה החיה שבעל פה וחלקו יצירה ספרותית מעובדת השונה הרבה מדמותה הראשונה של הדרשה שעה שנישאה בפני קהל. זו אבחנה חיונית לחוקרי דרשות ודרושים, וברור שהיא חורגת מגבולות הזמן והמקום של הספר הנדון כאן. שוורץ לא התייחס לשפת הדרשה, ודומני שזה מרכיב מהותי. ברוב המקרים של הדרשות מתבקש להניח שנישאו בשפות המקומיות כדי שתהיינה מובנות לכל באי בית הכנסת. ממילא ראוי להניח משהו גם לגבי אורכן ומורכבותן. הנחת העבודה צריכה להיות שהטקסט הכתוב, המובע בעברית, שפתי-העל של העילית הרבנית בכל פזורות ישראל מאז שלהי ימי הביניים, אינו מתעד את הדרשה שבעל פה, וגם בזה דנתי במקומות אחרים.

ג. בפרק על "הגות וחרבה" פרש שוורץ חלק מרעיונותיו שהביע ברבים ממחקריו בשנים האחרונות ועיקרם ריבוי הפונקציות של הכתיבה הפילוסופית. הערותיו על התפקיד התקשורתי של הטקסטים הללו ועל הממד המנהיגותי שבהם מעוררות להרבה מחשבות ויכולות לשמש אמות מידה מועילות בעיון בהרבה טקסטים הגותיים, לאו דווקא פילוסופיים, וכוונתי בייחוד לטקסטים פרשניים. שוורץ הרים בהערותיו תרומה רבת ערך להבנת תהליכים חברתיים ולא רק להנהרת טקסטים עיוניים, ומהם יתד מהם פינה לחקר היצירה הספרותית בכללה.

בין התוספות החשובות בספר הבאתם של טקסטים ראשוניים רבים, חלקם כציטוט בן שורות ספורות, אחרים כמובאות ארוכות יותר, ומקצתם טקסטים שלמים, כגון דרשת שביעי של פסח לרבי מיכאל בן שבתאי בלבו. קשה להפריז בערכם של הטקסטים הללו.

כללו של דבר: שוורץ הניח תשתית חלקית אך חיונית להמשך המחקר בסוגיות וברמויות שכבר טיפל בהן, ובאלה שידונו בהן אחרים. מנגנון ההערות העשיר מלמד על רוחב אופקיו של שוורץ, על חריצותו ועל בקיאותו בספרות היהודית והנוצרית ובמחקרים עליהן. הספר הוא מפעל מרשים, ותרומה נהדרת לא רק למומחים בדבר, שמספרם מצומצם מלכתחילה, אלא גם ובעיקר לתאבי דעת. הספר ישמש מעתה נקודת ייחוס חיונית ומועילה לכל המבקש לעסוק בהגות היהודית בביוזנטיון בשלהי ימי הביניים, אך גם בקהילות אחרות ובזמנים אחרים. ●

חק וקרוב
 הגות יהודית בביוזנטיון בשלהי ימי הביניים
 דב שוורץ
 מאגנס, תשע"ז, 540 עמ'